

Renato Podbersič, Jeruzalem ob Soči: judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes.

Ljubljana: Študijski center za narodno spravo; Gorica: Goriška Mohorjeva družba; Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2018, 510 strani

Delo *Jeruzalem ob Soči* Renata Podbersiča je prvi celovit oris zgodovine judovske skupnosti v Gorici in na Goriškem izpod peresa slovenskega zgodovinarja. V središču avtorjeve pozornosti je sicer, kot pove že podnaslov, predvsem obdobje zadnjih 150 let, toda po uvodnem poglavju o Judih in judovstvu je nazorno predstavil tudi njen razvoj vse od najstarejših omemb Judov na ozemlju s slovensko govorečim prebivalstvom in poznejše dežele Goriške do srede 19. stoletja.

Judje so bili v Gorici, kot piše Podbersič, »verjetno prisotni že ob nastanku mesta«, toda prvič so pisno omenjeni šele konec osemdesetih let 13. stoletja. V tridesetih letih 14. stoletja jih je že »prizadelo veliko preganjanje«, sredi stoletja so se uspešno ukvarjali z denarnimi posli, v 15. stoletju se je njihovo število spet povečalo in v začetku 16. stoletja so bili že »močno zasidrani v mestnem življenju«. Večinoma so se ukvarjali s finančnimi posli in trgovino, zaradi česar so bili posebej pri kmečkem prebivalstvu, ki si je izposojalo denar, osovraženi, medtem ko so se lokalne in deželne oblasti zahtevam, naj jih izženejo, iz finančnih razlogov upirale. V odnosih med goriškimi stanovni in Judi naj bi se »izmenjavala obdobja naklonjenosti in nenaklonjenosti«. Leta 1576 so tudi goriški stanovi zahtevali izgon Judov iz Goriške, petnajst let pozneje pa so jim dovolili, da so odprli zastavljalnice. V 17. stoletju so stanovi določali najvišjo obrestno mero, česar pa judovski bankirji pogosto niso upoštevali; sledili so nove prepovedi in novi sporazumi stanov z judovskimi bankirji.

V Gorici so, kot omenja Podbersič, prevladovali Judje Aškenazi, številni med njimi so imeli italijanske priimke, le trije priimki so bili sefardskega izvora. Do konca 17. stoletja so strnjeno živeli v mestnem predelu Cocevia, konec 17. stoletja pa je bil ustanovljen geto ob cerkvi sv. Ivana zunaj mesta. Avtor v poglavju o življenju v getu omenja judovske šole, leta 1756 postavljeno sinagogo, zastavljalnice, ki so še naprej posojale denar plemičem in meščanom, pa tudi revščino in prenaseljenost. Med največjimi nasprotniki Judov v Gorici sta bila, kot opozarja, »krajevna Katoliška cerkev« in v 18. stoletju prvi goriški nadškof Attems, do pomembnejših sprememb v odnosih med Judi in meščani pa je prišlo po tolerančnem patentu cesarja Jožefa II. oz. v času Ilirskih

provinc, ko je bil odpravljen tudi geto. Po odhodu Francozov leta 1814 so ga mestne oblasti sicer poskušale obnoviti, kar pa so avstrijske oblasti preprečile.

Kljub svobodi naselitve po letu 1848 je večina goriških Judov, kot ugotavlja Podbersič, še nekaj časa živela v nekdanjem getu. Del podjetnejših judovskih družin se je v drugi polovici 19. stoletja preselil v naglo razvijajoči se Trst, »od blizu in daleč« pa so se Judje v Gorico tudi priseljevali, pri čemer se je s priseljenci iz srednje in vzhodne Evrope v zadnjih desetletjih 19. stoletja povečalo število nemško in jidiš govorečih Goričanov. Število Judov v Gorici se je v drugi polovici 19. stoletja sprva zmanjšalo in se znova okrepilo na začetku 20. stoletja. Spremenila se je tudi njihova poklicna struktura, saj se je povečalo število pripadnikov svobodnih poklicev, javnih uslužbencev in učiteljev. Podbersič opozarja na organizacijo goriške judovske skupnosti, judovske šole, društva in tisk ter na postopno vključevanje Judov v mestno življenje, njihov obisk kulturnih ustanov in sodelovanje v mestnih upravnih organih. Pripadniki goriške judovske skupnosti so bili, kot piše, v povprečju »bolj izobraženi od večine prebivalcev mesta«, s postopnim vključevanjem v javno življenje pa se je spreminjal tudi položaj Judinj; vseeno je v javnosti in časopisju še naprej prevladovala stereotipna, negativna podoba »domovini« nelojalnega Juda.

Avtor že v prikazu razvoja goriške judovske skupnosti in judovskega prebivalstva v deželi Goriško-Gradiščanski predstavlja pomembnejše judovske družine in njihove predstavnike (v Ajdovščini npr. družino Bolaffio in zblizanje trgovca Jakoba Bolaffia z ajdovskimi Slovenci), kratko poglavje pa namenja tudi trem pomembnejšim v Gorici živečim Judom: fiziku in jezikoslovcu Moiseju Ascoliju, filozofu Carlu Michelstaedterju ter časnikarki in pisateljici Caroline Coen Luzzato. V nadaljevanju oriše goriško judovsko skupnost pred prvo svetovno vojno, njeno vodstvo in versko oskrbo, pri čemer omenja manjšo skupino sionistov. Pri tem ugotavlja, da so okoli leta 1900 goriški Judje v »medsebojni komunikaciji« večinoma govorili nemško in italijansko in opuščali jidiš (slovenščino so tedaj kot občevalni jezik navedli le trije Judje, leta 1910 le še eden), v narodno-političnem pogledu pa sprejemali »italijansko nacionalno identiteto«. Leta 1900 je bilo med 24.432 prebivalci Gorice 248 Judov. Pred prvo svetovno vojno so se odnosi med goriškimi Judi in Slovenci postopno zaostrjali, kar je bila na eni strani posledica rastočega protisemitizma med slovenskim (in avstrijskim) meščanstvom, na drugi pa italijanskega nacionalnega opredeljevanja Judov in njihovega delovanja v italijanskih liberalno-iredentističnih društvih in glasilih. V napadih na Jude naj bi med slovenskimi časopisi sprva »prednjačila« goriška *Soča*, po koncu sloge med goriškimi Slovenci pa je to vlogo prevzela katoliška *Gorica*, ki je skupaj z nekaterimi duhovniki liberalneje usmerjeno *Sočo* in njenega urednika Andreja Gabrščka obtoževala »filosemitizma« in tudi sicer zastopala protisemitska stališča.

»Prva svetovna vojna in krvavi boji ob Soči med 1915 in 1917 so pomenili največjo koncentracijo Judov oz. judovskih vojakov na slovenskih tleh,« piše Podbersič. V habsburški monarhiji so Judje, kot opozarja v orisu njihovega deleža v avstrijskih vojaških enotah in častniškem zboru, vojsko lahko služili od leta 1788, med prvo svetovno

vojno pa se jih je v avstroogrski vojski borilo kar 300.000, med njimi 25.000 častnikov. V knjigi so posebej predstavljene življenjske zgodbe treh Judov, ki so se izkazali v bojih na soški fronti, po letu 1938 pa vseeno postali žrtve brutalnega nacističnega nasilja. Slovensko prebivalstvo in slovenski vojaki tudi Judom v avstrijski uniformi niso bili naklonjeni, medtem ko so goriški Judje po letu 1915 delili usodo večine Goričanov: nekateri so se umaknili v Trst, v notranjost monarhije in tujino, več judovskih iredentistov, ki jim ni uspelo oditi v Italijo, so avstrijske oblasti zaprle, vojaške obveznike pa mobilizirale in so se borili na raznih bojiščih, kjer so se nekateri tudi odlikovali. Ob vkorakanju italijanske vojske v Gorico avgusta 1916 je bilo v mestu le še 28 Judov, in čeprav so ti pozdravljali njen приход, italijanske oblasti zanje niso pokazale posebnega zanimanja. Vseeno je večina goriške judovske skupnosti italijanske vojake novembra 1918 znova pozdravljala kot osvoboditelje.

Podbersič je v poglavju o Judih v Italiji in goriških Judih med obema vojnama najprej kratko prikazal položaj judovskih skupnosti v Italiji pred prvo svetovno vojno in opozoril, da so bile te že tedaj dobro »vključene v italijansko družbo«, ki še ni bila dovzetna za »rastoči antisemitizem«. Judje so bili tako tudi po letu 1918 »organizirani v vseh (italijanskih) strankah«, pripadniki višjih judovskih slojev pa celo »precej naklonjeni fašizmu«. Število Judov v Gorici je po vojni znova naraslo, judovska skupnost pa si je prizadevala obnoviti sinagogo, pridobiti rabina iz Italije in se s pomočjo države in drugih italijanskih judovskih občin znova finančno in materialno okrepiti. Med obema vojnama se je razširila na širše območje nekdanje Goriške dežele, Furlanije in Kanalske doline, število v Gorici in na Goriškem živečih Judov pa se je zlasti v tridesetih letih z migracijami Judov in judovskih družin iz srednje in vzhodne Evrope stalno spreminjalo. V Gorici je bil ob obnovljeni sinagogi v začetku tridesetih let obnovljen prostor judovske šole, ki je postal središče kulturnega delovanja Judov, razmahnilo pa naj bi se tudi sionistično gibanje, v okviru katerega je delovala skupina mladih. Del Judov je bil vključen v fašistično stranko ali pa je sodeloval v fašističnih združenjih, pri čemer je v judovski skupnosti prihajalo do mnenjskih razhajanj (predvsem ob vprašanju odnosa do sionizma). Slovensko časopisje je, kot omenja Podbersič, po prvi svetovni vojni, dokler je še izhajalo, večinoma opustilo napade na Jude in se »posvetilo obrambi slovenstva«, toda »slovenski pogled na Jude se ni kaj dosti spremenil«.

S političnim zblíževanjem med Italijo in Nemčijo se je v drugi polovici tridesetih let za množični pregon Judov in uvajanje protijudovske zakonodaje odločil tudi fašistični vrh. Dolga leta v italijanskem zgodovinoписju prisotna teza, da so fašistični voditelji začeli protijudovsko gonjo in sprejemanje rasnih zakonov predvsem zaradi nemških pritiskov, je, kot piše Podbersič, »danes že popolnoma ovržena«, saj je ukaz za pregon »na temelju biološkega rasizma« prišel »od samega dučjeja«, ki je začetek veljave rasnih zakonov oznanil septembra leta 1938 na zborovanju v Trstu. Avtor prikaže postopno uvajanje in zaostrovanje protijudovske zakonodaje, odnos Svetega sedeža do fašistične rasne politike, odstranjevanje Judov iz javnega življenja in širjenje odkritega, za Italijo značilnega antisemitizma, ki je »dobival podobo obveznega nacionalnega čustva«. Leta 1938 so oblasti – podobno kot drugod v Italiji – izvedle

tudi tri popise Judov v Gorici, ki pa kažejo, kot pravi avtor knjige, na popolno zmedo pri opredeljevanju Judov in judovstva. Skozi Gorico je že pred prvo svetovno vojno potovalo veliko Judov in nova rasna zakonodaja je sprva prizadela predvsem »tujce«, h katerim so prištevali tudi državljane, ki so dobili italijansko državljanstvo po letu 1919. Podbersič izseljevanje Judov iz Gorice in priseljevanje Judov v Gorico v letih 1938–40 ponazarja s spiski izseljenih in priseljenih, kjer omenja tudi kraje in dežele odselitve in težave pri izseljevanju po tem, ko so se evropske meje za judovske priseljence zaprle. Hkrati prikaže druge ukrepe proti Judom in njihovemu premoženju v Gorici in na Goriškem ter njihove poskuse, da bi se z izstopanjem iz judovske skupnosti in pokrščevanjem izognili preganjanju. Pri tem ugotavlja, da so »navadni« Goričani uveljavljanje protijudovske zakonodaje in izganjanje Judov »spremljali z mešanico začudenja, neodobravanja, včasih (pa) tudi privoščljivosti«.

Po vstopu Italije v vojno so italijanske oblasti z aretacijami, zapiranjem v koncentracijska taborišča in pošiljanjem na prisilno delo povečale pritisk na Jude, ki države še niso zapustili, ter pripravile načrte za »popoln izgon Judov« (ne pa seveda njihovega kapitala). Vseeno se je »življenje v goriški judovski skupnosti / ... /, dokler so možnosti dopuščale / ... / skoraj nemoteno nadaljevalo«. Podbersič opozarja na »kaotičnost« pri razlaganju (rasnih zakonov) ter ne »preveč strog nadzor« lokalnih oblasti pri civilni mobilizaciji judovskega prebivalstva. Po kapitulaciji in nemški zasedbi Italije pa so se razmere radikalno spremenile in »po vseh italijanskih deželah«, ki jih je zasedla nemška vojska, se je »začel pravi lov na Jude«. Med letoma 1943 in 1945 so Nemci iz Kraljevine Italije deportirali 7.495 Judov, samo iz Trsta proti Auschwitzu 22 konvojev s 1.422 Judi. Avtor je posebej orisal osebnost Odila Globočnika, »izvajalca holokavsta v Julijski krajini«, in brutalno nemško nasilje nad Judi v Operacijski coni Jadransko primorje, nato pa prikazal nemško preganjanje goriških Judov, ki se jim ni uspelo pravočasno umakniti. Nemci so aretirane najprej vozili v tržaški zapor Coroneo in od februarja 1944 v Rižarno, od tam pa dalje v Auschwitz in druga nemška taborišča, »prizaneseno ni bilo niti Judom, ki so se poskrili ali umaknili v druge kraje v Italiji«. Bralec se seznani s tragično usodo nekaterih med njimi, na usodo drugih pa opozarjajo spiski in preglednice. Nemci so seveda zasegli tudi judovsko premoženje, manjši del Judov, ki se jim je uspelo skriti ali umakniti na varno, pa se je priključil slovenskim partizanom. Avtor omenja tudi, kako se je v akcijo reševanja Judov pred in v času nemške zasedbe Gorice vključil del Katoliške cerkve, kar zadeva slovenski protikomunistični tabor, pa ugotavlja, da so se njegovi propagandisti in glasila – podobno kot v osrednji Sloveniji – opirali na tradicionalni slovenski katoliški protisemitizem ter »na nemško propagando in njen rasni antisemitizem«. Poglavju o goriških Judih med drugo svetovno vojno je dodan spisek žrtev vojne med Judi, ki so bili povezani z Gorico.

Po jugoslovanski zasedbi Gorice je z zaplenjeno judovsko lastnino kratko upravljala okrajna izpostava komisije za upravo narodne imovine, pri čemer tedaj v Gorici »skoraj ni bilo Judov«. Vseeno je bilo med žrtvami »revolucionarnega nasilja« maja in junija 1945 tudi pet goriških Judov, česar pa, kot poudarja Podbersič, ni mogoče »pripisati političnim odločitvam na rasni osnovi«, temveč »kaotičnim povojnim

razmeram«. Podbersič v poglavju o judovski skupnosti v Gorici po drugi svetovni vojni poimensko omenja dvanajst Judov, ki so avgusta 1945 še živeli v Gorici, nato pa oriše poskuse njene obnove. Leta 1951 so v atriju sinagoge v Gorici odkrili spominsko ploščo za odpeljane in pobite Jude, toda slabi dve desetletji pozneje judovska skupnost ni imela več niti minimuma članov za opravljanje verskih obredov in se je združila z judovsko skupnostjo v Trstu. »Nekdanji geto, danes ulica Ascoli, je izgubil svoj pomen,« beremo v enem zadnjih poglavij knjige, »sinagoga (pa) je začela propadati«. Danes za nekdanjo sinagogo in muzej v njej skrbi Združenje prijateljev Izraela v Gorici, medtem ko na nekdanjo judovsko skupnost spominja pokopališče v Rožni dolini pri Novi Gorici, kjer »je pokopanih več kot 900 Judov«. Podbersič je zadnje poglavje v knjigi namenil prav orisu zgodovine tega pokopališča, ohranjenim nagrobnikom, pokopanim med prvo svetovno vojno in obnovi pokopališča v dvajsetih letih 20. stoletja. Nemci, kot piše Podbersič, tudi v času najhujšega preganjanja Judov niso posegali na pokopališče, povojno namero jugoslovanskih oz. slovenskih oblasti, da bi, ko so začele graditi Novo Gorico, čez pokopališče zgradili cesto, pa naj bi preprečil Moša Pijade po tem, ko ga je prosil za pomoč glavni rabin judovske skupnosti v Torinu Mario Disegni.

Podbersič je svojo raziskavo utemeljil na podrobni analizi arhivskega gradiva, tiskanih virov in časopisja, jo obogatil s spominskimi zapiski goriških Judov ter njihovimi avtobiografskimi in biografskimi pričevanji, hkrati pa se je pri orisu goriške judovske skupnosti ter Judov na Goriškem, v Julijski krajini in Italiji oprl tudi na italijansko zgodovinopisje, ki je Judom in judovstvu doslej posvečalo več pozornosti kot slovensko. Slovensko zgodovinopisje je Judom in odnosu slovensko govorečega prebivalstva do Judov v preteklosti posvetilo več pozornosti šele v zadnjih dveh, treh desetletjih. Podbersičeva knjiga se uspešno navezuje na že opravljene raziskave in je nadvse zanimiv in dragocen prikaz zgodovine judovske skupnosti ob zahodni meji s Slovenci poseljenega ozemlja, ki je doslej nismo poznali.

Peter Vodopivec